

Bírálatok és ismertetések

P. Sz. KUZNYECOV: Orosz dialektológia. Moszkva, 1951. 140 oldal.
(Проф. П. С. Кузнецов: Русская диалектология. Москва, 1951).

A könyvről bírálat jelent meg R. I. AVANYESZOV tollából (Szovjetszkaja Kniga, 1952 (6 : 92—102). A bírálatot DEME LÁSZLÓ ismertette a NyIK. (III, 432—5) lapjain. A bírálatra és az ismertetésre még visszatérek.

Sztálin elvtárs két évvel ezelőtt megjelent nyelvtudományi cikkei élénk érdeklődést váltottak ki a tudományos körökben, különösen pedig a nyelvészek között. Nincs olyan ága a nyelvtudománynak, amelyet ne érintett volna a sokoldalú tudós. Nagy érdeme, hogy napjainkban ismét megbecsültté vált a nyelvtudomány, és kedvező körülmények között folyhatnak a nyelvészeti kutatások. Nem egy nyelvjárástani kérdés is örvendetesen tisztázódott azóta. Több szovjet tudós figyelemreméltó kutatást végzett a dialektológiában is. Eredményeiket részben már ismertették folyóirataink. Hazánkban legismertebbek SAHMATOV és AVANYESZOV munkái. Mellettük kiváló ismerője az orosz nyelvjárásoknak KUZNYECOV professzor. Eddig szinte ismeretlen volt „Orosz dialektológia“ c. munkája. Tankönyvként jelent meg. A könyv igen értékes és tanulságos minden szakember, nyelvjáráskutató és szlavista számára.

Bevezetőjében ismerteti, mi a dialektológia tárgya, hogyan viszonylanak a nyelvjárások a nemzeti és az irodalmi nyelvekhez, hogyan fejlődnek ezek a kapitalizmusban és a szovjet rendszerben. Foglalkozik az orosz és a többi keleti szláv nyelv viszonyával, kialakulásával, továbbá az orosz tájszólásokkal. Külön, rövidebb fejezetekben tárgyalja az orosz nyelvjárások hangtanát, morfológiáját, mondattanát és szókészletét. Ismerteti az orosz nyelv főbb nyelvjárásait, a nyelvjárások fejlődési útját a Nagy Októberi Szocialista Forradalom után, s végül vázolja a nyelvjárások tanulmányozásának módszereit a Szovjetunióban.

1. Bevezetés (3—23). Érdeme a könyvnek, hogy tisztázza, mi tulajdonképpen a наречие (nyelvjárás), a говор (tájnyelv, kisebb nyelvjárás) és a dialektus. Ezeket a fogalmakat felcserélgetve találjuk meg Sztálin elvtárs említett cikkeiben, sőt Avanyeszovnál is.

KUZNYECOV szerint a szovjet szakirodalomban tájnyelvnek rendszerint a legkisebb, tovább nem osztható nyelvi egységet nevezik. Ez lehet egy falu, több község, kisebb vidék nyelve, amely eltér a környező vidék nyelvétől. A sajtóságban megegyező tájszólások alkotják a nyelvjárást, amely egyúttal az adott nyelv egy részét képezi. A dialektus szót használják tájszólás és nyelvjárás értelemben is.

Vizsgálja, miben kell látnunk a nyelvjáráskutatás jelentőségét. Röviden így foglalhatjuk össze gondolatait. A nyelvjárások megőriztek olyan nyelvi sajtóságokat, amelyek az irodalmi nyelvben nincsenek meg. Pl. az irodalmi

nyelvben egyformán ejtik az отец 'apa' és a хлеб 'kenyér' szók e-jét. Egyes nyelvjárásokban azonban az első szóban rendes e-t, a másodikban magasabb nyelvállással képzett e-t (orosz jelölés: *é*), sőt néhol kettőshangzót ejtenek, tehát: хлеб vagy хлѣбъ. Ez utóbbi ejtés és írásmód megvolt még a XIV—XVII. századbeli moszkvai nyelvemlékekben. Eltűnésével kapcsolatban megoszlanak a vélemények. Annyi azonban bizonyos, hogy legkésőbb már csak a XVIII. sz. elején találkozunk vele. Egyéb példa: А свекровь 'anyós' főnév tárgyesete a mai oroszban azonos az alanyesetével. De egyes nyelvjárásokban eltérnek ezek az esetek végződésükben. A nyelvjárási eltérő alak egy kihalt főnévragozás maradványa. Eszerint ragozták régen a: церковь 'templom egyház', морковь 'sárgarépa', тыква 'tök', кровь 'vér' stb. szavakat. Tehát régi hangtani és alaktani sajátosságokat őrizték meg a nyelvjárások. De nem csupán ennyi a jelentőségük. A nyelvemlékek adatainak tanulságait sokszor nyelvjárási alakokkal támasztjuk alá. Ezek döntik el teljes és pontos jelentésüket. A két különböző forrás adata alapján teljesebb képet alkothatunk az orosz nyelv fejlődéséről.

Nyelvjárási ismeretekre szükségünk van a szépirodalmi alkotások megértéséhez is, akár a klasszikusokról, akár a szovjet művekről van szó. A XIX—XX. sz. írói sok tájszót (dialektizmus) használnak a különböző helyekről származó személyek beszédében, a helyi életmód és környezet leírásában. Turgenyev pl. kitűnően ismerte az orlovi, a kurszki és a tulyi tájszólásokat. Nyekraszov sokat merített szülőföldjének, Jaroszlávnak tájszólásából. Solohov kedveli a domi kozákok tájszólását.

Nem nélkülözheti a nyelvjárási ismereteket az oktató és a diák sem.

A nemzeti nyelvek és a nyelvjárások kialakulását vizsgálva, összefoglalja Sztálin idevonatkozó tanítását, rámutat Marr téves felfogására; kiemeli, hogy a területi nyelvjárások között hangtani különbségek is vannak. Megállapítja, hogy az orosz nyelv tájszólásai között lévő különbségek, de bármelyik más nyelv is — régi időkbe nyúlnak vissza, gyakran a történelemelőtti korszakba, abba az időszakba, amelyből nincs írásbeli emlékünknél, amikor még nem volt orosz állam, amikor a mai orosz nyelvterület nyugati részén különböző szláv törzsek laktak. Ebben az időben nem volt még erős, tartós közösségi szervezet. A keleti nyelvterületeken még idegen nemszláv törzsek éltek. A szláv lakosság csak a Volga és az Oka felső, legfőljebb a Don alsó folyásáig és az Azovi tó vidékéig juthatott el. Ma viszont ennek a területnek egységes irodalmi nyelve és több tájszólása van. Hogy további fejtegetéseit könnyebben megérthessük, visszapillant az orosz nép történetére. E visszapillantás után megállapítja, hogy a mai orosz nyelv a keleti szláv nyelvek csoportjához tartozik. E csoport tagja még a hozzá közelálló ukrán és fehérorosz (bjelorusz) nyelv. Mai jellegük és fejlettségük hosszú évszázadok eredménye. Az írásbeliség előtti korszakban egyik sem volt még meg. Az a terület, amelyen keletkeztek, valamikor sok-sok szláv törzs birtoka volt. E törzsek egészen közel álltak egymáshoz. Keleti szláv nyelvjárásokat beszéltek. Ezekből fejlődött aztán ki az ó-orosz nyelv (древнерусский язык) a IX—X. században, amikor megalakult az orosz állam (государство). Ezen állam területén laktak a nagyoroszok, valamint később az ukránok és a fehéroroszok is. Központjuk Kiev volt, a későbbi Ukrajna fővárosa. Ez az ó-orosz nyelv a mai orosz, ukrán és a fehérorosz nyelv alapja. A törzsek őstársadalomban éltek. Mindegyiknek megvolt a maga külön nyelvjárása. Ezek azonban egészen közel voltak egymáshoz, sőt más ősszláv nyelvjárásokhoz is, pl. a déli és a nyugati szlávokéhoz. A rokonság foka nincs még kellőképpen tisztázva, de a rokonságról meggyőződhetünk akár a hangtanban, akár a szóképzletben vagy a nyelvtani rendszerben. Az őstársadalom felbomlása után törzsszövetségekbe tömörülnek a szlávok. Bizánci források szerint még i. u. a VI. században is találhatunk keleti és déli szláv törzsszövetségeket. De a IX—X. században a keleti szlávok már osztály-

társadalomban élnek. Létrehozzák az orosz államot Kiev központtal. Kialakul az ó-orosz nemzetiség és ezzel egy egységes nyelv is.

A kievi fejedelemség gyengén volt megszervezve. Laza volt az egyes területek közötti kapcsolat. A tatár támadások sokszor próbára tették erejét. A laza belső kapcsolat és a külső támadások következtében az ó-orosz nemzetiség szét hull, és alapja lesz az orosz, a fehérorosz és az ukrán nemzetiségnek. A XIV. században északon egy erős orosz központosított állam keletkezik. Székhelye Moszkva. Több orosz területet egyesít, de van nem-orosz lakossága is. E terület szlávjai egy nemzetiségként fejlődnek tovább. Ebből lesz később az orosz nemzet.

A nemzeti kialakulás időpontját a XVII. századra tehetjük, amikor a termelés szervezésével és növekedésével az oroszok megteremtik az összorosz piacot, egyesítve több kisebb helyi piacot. Vezető erejét a burzsoasztály és a kereskedők képezik. Az orosz nemzet kialakulási folyamatának kezdetét azonban korábbi évszázadokra kell tennünk. Elismert tény, hogy a nemzeti nyelv kialakulása szorosan összefügg a nemzetté válás folyamatával és a kapitalizmus fejlődésével. De tudnunk kell azt is, hogy a nemzeti nyelv fejlődésének több konkrét feltétele van, különböző úton jöhet létre. A keleti szláv nyelvjárási területeken (Moszkva központtal) a lakosság egyre szorosabb viszonyba került egymással; a XV. századtól kezdve összeköti őket a közös életmód, s így létrejönnek az egységes orosz nemzeti nyelv kialakulásának feltételei. Az orosz állam határai kitágulnak, az orosz nemzet még több területet egyesít. Az egyesített területen fejlődik ki az ukrán és a fehérorosz nyelv. Az utóbbi a litván fejedelemség területén fejlődik a keleti szláv nyelvjárási alapján. Az ukrán pedig a délnyugati területeken formálódik. E terület egy része a litvánokhoz, más része pedig a lengyelekhez tartozott. Ukrán nyelvi sajátságok legkorábban a XII–XIII. században mutatkoznak a galíciai-volhiniai nyelvemlékekben. Később a poltavaikei nyelvjárási hatott rá leginkább. Mindhárom keleti szláv nyelv bizonyos mértékben tükrözi kialakulásának feltételeit. Az orosz és a fehérorosz nyelv területét nem lehet pontosan elhatárolni. Több olyan orosz tájszólás van, amelyben sok a fehérorosz nyelvi vonás. Ennek a területe mintha átmenetet képezne az orosz és a fehérorosz nyelvterület között. Ennek az a magyarázata, hogy ezért a területért a történelem folyamán rengeteg harc folyt a litvánok és az oroszok között, és hol az orosz, hol pedig a litván államhoz tartozott. Sokkal pontosabban meg lehet húzni az orosz és az ukrán nyelvterület határát, bár helyenként itt is találunk orosz nyelvszigeteket ukrán nyelvi sajátságokkal. Az orosz és az ukrán nyelv határa délen a kurszki és a voronyezsi terület, nyugaton a rosztovi. Az eredeti lakosság a tatár támadások idején kipuштult, a tatár támadások után oroszokkal és ukránokkal telepítik be. Nyilvánvaló, hogy a keleti szláv nyelvek és a keleti ószláv nyelvjárási fejlődése között szoros összefüggés van. A kérdés azonban még nincs kielégítően tisztázva. Legnagyobb szakértője A. A. SAHMATOV akadémikus volt. Az ő nézete szerint a keleti ószláv nyelvjárási csoportokra szakadtak, mégpedig: az északira (Ilmen-tó—Pszkov—Csud), a délire (Dnyeper-délnyugaton a Dunáig) és a keletire (az Oka felső folyása).

Az északit a *c*-zés (cokánje),¹ a délit a *g*, a keletit az *a*-zás (akanje) jellemezte. SAHMATOV szerint a mai ukrán nyelv főképpen a déli csoport, a fehérorosz a déli csoport északi, a mai orosz pedig az északi és keleti csoport nyelv-

¹ A legtöbb orosz nyelvjárási nem különböztetik meg a *ц* és a *ч* mássalhangzókat. Egyes helyeken lágy *ц*- (*ц'*), más területeken pedig *ч*-t ejtenek helyettük. Ezeknek a nyelvjárási csoportoknak jellemző sajátsága az *ú. n.* *cokánje* (цоканье), a *c*-zés. A következőkben az *okánje* és az *akanje* stb. helyett is az *o*-zás és *a*-zás jelölést használom. Így talán jobban és gyorsabban szemünkbe tűnik a nyelvi jelenség lényege, ennek vagy annak a hangnak a funkcionális terheltsége.

járásai alapján fejlődött. Ezen belül pedig az északiból fejlődött a mai északi orosz vagy északi nagyorosz nyelvjárás, a keleti alapján fejlődött a mai déli orosz vagy délnagyorosz nyelvjárás. A mai orosz nyelvterületen ezt a két fő nyelvjárást különböztetjük meg. A kettőt egymástól egy keskeny átmeneti sáv választja el, az ú. n. középorosz vagy középnagyorosz átmeneti tájnyelv. Ehhez tartozik részben a moszkvai is. Az átmeneti sáv nem korábbi differenciálódás maradványát őrzi; később keletkezett úgy, hogy a déli nagyorosz nyelvjárás hatott az északira. KUZNYECOV nem ért mindenben egyet SAHMATOVVAL. Szerinte SAHMATOV elméletében vannak elfogadható megállapítások, de vannak vitathatók is. Egyetért vele abban, hogy a keleti szláv nyelvek később keletkeztek, mint az orosz nyelv alapját képező nyelvjárások, továbbá abban is, hogy ugyancsak később keletkezett a közép-nagyorosz átmeneti sáv. Gyengéje, hogy nem veszi figyelembe azokat a változásokat, amelyek az őstársadalom felbomlása-kor és a hűbériségbe való átmenet idején bekövetkeztek, s mégis megállapítja, hogy közvetlen kapcsolat van a régi törzsi nyelvjárások és a mai keleti szláv nyelvek között. Nem látja ezek kialakulásában a központosított többnemzeti-ségű államok szerepét. Gyengéje az is, hogy azokra a nyelvi sajátságokra, amelyek szerint csoportokra osztja a keleti ószláv nyelvjárásokat, nincsenek adataink a régiségből; nincs semmi bizonyítékunk arra nézve, hogy azok a nyelvi vonások valóban jellemzői voltak a tárgyalt csoport minden tájszólásának. Nem kétséges, hogy a c-zés ősi jelenség, még a történelem előtti időkből való, és az is bizonyos, hogy az északi csoport minden tájnyelvét jellemezte. Ellenben az a-zás időpont-járól nincs véglegesen elfogadott vélemény. Egyesek a történelem előtti kor-szakba teszik, mások viszont jóval későbbre: a XIII. századba. KUZNYECOV az utóbbit tartja helyesnek.

A nyelvjárások és az irodalmi nyelv. A legrégebb keleti szláv nyelvemlékek a XI. századból származnak. Viszont közismert dolog, hogy az írásbeliséget ismerték Oroszországban már korábban is. E kérdést eddig SAHMATOV dolgozta ki legrészletesebben. Azt vallja, hogy az orosz nép az írásbeliséget a kereszténységgel ismerte meg a X. század végén. A használt irodalmi nyelv a Balkán-félszigetről származik. Ez a nyelv irodalmi nyelvként megmaradt egészen a XVIII. sz.-ig. Szerinte ebből fejlődött ki az orosz irodalmi nyelv. A mai szovjet tudósok elvetik ezt az álláspontot. Ők OBNORSZKIJ akadémikus kutatásaira támaszkodnak, 'aki kidolgozta az ó-orosz irodalmi nyelv önálló fejlődésének kérdését. OBNORSZKIJjal együtt ma az a felfogás, hogy az ó-orosz irodalmi nyelv megvolt már a kereszténység felvétele előtt; az élő keleti ó-szláv nyelvjárásokból fejlődött. Ezen a nyelven írták a jogi természetű nyelvemlékeket, pl. az 'Orosz igazság'-ot és egyéb egész sereg más művet, mint 'VI. Monomach intelmei', 'Zatocsnyik D. imái'-t és évkönyveket. ('Русская Правда', 'Поучении Владимира Мономаха', 'Моления Даниила Заточника').

A XII—XIII. század irodalmi nyelvére jelentős mértékben hatottak a politikailag és gazdaságilag erősebb és a központosított területek helyi nyelvjárásai. Ez meglátszik a nyelvemlékeken. Észérint szokás megkülönböztetni kievi, halicsi-volhiniai, novgorodi, rosztovi, szuzdályi és szmolenszki nyelvemlékeket. Amikor a következő évszázadokban Moszkva lesz az orosz állam központja, az élő moszkvai nyelv fokozatosan háttérbe szorítja a többi helyi színezetű irodalmi nyelvet. A XVIII. századtól kezdve szinte minden műfajba behatol az élő nemzeti nyelvből táplálkozó orosz irodalmi nyelv, és az ógyházi szláv visszaszorul az egyház területére.

Különben az orosz irodalmi nyelv kialakulásának folyamata bonyolult kérdés. Máig sincs még feldolgozva. Tény, hogy sok moszkvai nyelvi sajátság van benne, alapját, amint Sztálin elvtárs is rámutatott, a kurszk-oreli nyelvjárás alkotja. Vajjon miért? Azért, mert a központi orosz állam alakulásának idejé-

ben a gazdasági és politikai életben nagy szerepük volt a kurszk-oreli területeknek. Itt húzódtott a tatárok elleni harcok vonala. Az orosz nyelvjárások történetéből pedig tudjuk, hogy a déli nyelvi sajátságok fokozatosan terjedtek északra és nyugatra. Így tört északra az *a*-zás is, amelynek első alakjait a mai kurszk-oreli nyelvjárásokban találjuk meg.

A moszkvai nyelvjárás kérdése sem egyszerű. A város több régi törzsi terület határán fekszik. Moszkva egy ideig a szuzdalyi tartományhoz tartozott. A valóságban tehát északi nyelvi sajátságokat kellene benne találnunk. A régi moszkvai nyelvemlékekben nincs is déli nyelvjárás vonás. A város fellendülésével sok északi és déli orosz telepszik le benne. Ekkor kezdenek jelentkezni a déli nyelvi sajátságok, amelyek lassanként ki is szorítják az északiakat. Így lett a moszkvai nyelvjárás *a*-zó. Ebben az időben az irodalmi nyelv hangtanában, alaktanában, mondatában és szókészletében azonos a moszkvai nyelvjárással. Bár a XVIII. században Oroszország politikai székhelye Pétervár lesz, a nyelvben nincsenek lényegesebb változások, mert Pétervárnak, mint új városnak, nem volt még saját nyelvjárása, különben is a városban igen sok moszkvai telepedett meg.

A nyelvjárások és a nemzeti nyelvek a kapitalizmus korszakában. Fejlesztésének lényege a következő: A feudalizmus elősegítette a nyelvi differenciálódást, sok nyelvjárás keletkezett ebben a korszakban. A kapitalizmus idejében ellenben a nyelvjárások közelednek egymáshoz, kiegyenlítődnek, vesztenek nyelvi sajátságaikból, mert szorosabbak a kapcsolatok az ország egyes részei között. Jelentős határkő ebben a tekintetben a jobbágyrendszer eltörlése a múlt század 60-as éveiben. A jobbágyok megszabadulva a röghözkötöttségtől, távolabb is elviszik áruikat. Fokozódik az árucserreforgalom. Erősödik az irodalmi nyelv kiegyenlítő hatása még a kevésbé mozgó falusi lakosság körében is.

A kapitalizmusban nem egyformán fejlődnek a nemzetiségi és a nemzeti nyelvek. A soknemzetiségű kapitalista államban kiváltságos helyzete van az uralkodó nemzet és osztály nyelvének. A forradalom előtt Oroszországban az orosz burzsoázia és az orosz földbirtokosok voltak hatalmon. Az uralkodó oroszok elnyomták Oroszország többi nemzetiségét és nemzetét. Az iskolát és a sajtót kezükben tartották, a másik két nyelvet (az ukránt és fehéroroszt) lenézték, nem vették tekintetbe, hogy azok is önálló nyelvekké fejlődtek, és irodalmuk is van. Ennek nyomát megtaláljuk a nyelvtudományban is, abban a felfogásban, hogy a két nyelvet az orosz nyelv kis- és fehérorosz nyelvjárásának tekintették.

Egészen rövid fejezetet szentel a nyelvjárások és a nemzeti nyelvek kérdésének a Szovjetunióban. Gondolatait így foglalhatjuk össze:

A Nagy Októberi Szocialista Forradalom után a szovjet nép megkezdte a szocializmus építését, a kommunizmus előkészítését. Megszüntette az ellentétet a falu és a város között. Kultúrához jutott az ország legszélesebb és legelmaradottabb rétege. Az irodalmi nyelv erősen hat a nyelvjárásokra. Hatását elősegíti az iskola, a sajtó és a könyv. E körülmények között a nyelvjárásai sajátságokat legjobban megőrzi a legidősebb nemzedék. Bár napjainkban nagy az irodalmi nyelv kiegyenlítő hatása, és kihalóban vannak a nyelvjárások, sok nyelvjárásai sajátság még tisztán megtalálható. A nyelvjárások is hatnak az irodalmi nyelvre. Sok helyi tájszó kerül be az irodalomba.

Ma a nemzeti nyelvek egyenjogúak a Szovjetunióban. Minden nemzetiségnek van írása, iskolája, sajtója és hivatalos nyelve. Ez egyáltalán nem csökkenti az orosz nyelv jelentőségét, amelyet mint legfejlettebbet, leggazdagabbat és legalkalmasabbat, a különböző nemzetiségek közötti érintkezésre örömmel tanulja a Szovjetunió valamennyi népe.

Bevezetése végén a nyelvjárások fonetikus átírására ad útmutatást. A továbbiakban КУЗНУЕЦОВ az orosz és a többi keleti szláv nyelvek közötti különbségeket mutatja be (24—30).

Akármennyire is közel áll egymáshoz a három keleti szláv nyelv: az orosz, az ukrán és a fehérorosz, vannak közöttük hangtani, morfológiai, mondattani és lexikális különbségek is. A fehérorosz szinte középhelyet foglal el a másik kettő között. Egyes sajtáságai azonosak az oroszéval, mások az ukránéval. Lényegesebb eltérések a következők: *a*) az orosz: ро, ло, ре, ле hangcsoportnak mássalhangzóközi helyzetben az ukránban és fehéroroszban: ри, ли, ры, лы felel meg, pl. orosz: кровавый 'véres', fehérorosz кривавы ukrán: кривавий. Orosz: блоха 'bolha', fehérorosz: бляха, ukrán: блиха. Ez a megfelelés főképpen nyílt szótagban van meg.

Nyelvtani, morfológiai eltérés sokkal több van e nyelvek között. Az oroszban pl. hiányzik a megszólítás esete (vocativus). A másik két nyelvben megvan: мужу! 'férfi!', сестро! 'nővér!'. Az oroszban himnusz főnevek is végződnek *a*-ra többesszám alanyesetben, pl. дома 'házak', леса 'erdők'. Az oroszban a қ, г, х a végmagánhangzók előtt megmarad változatlanul minden esetben. A másik két nyelvben palatális magánhangzó előtt и-, э-, е-re változik.

2. Az orosz tájszólások (31—102). Minthogy ugyanaz a nyelvi sajtáság több kisebb tájszólásban is megvan, hogy ne kelljen ismételnie, nem az egyes nyelvjárásokat írja le, hanem jelenségek szerint ismerteti a tájszólásokat. Összehasonlítási alapul az irodalmi nyelvet veszi. Ahol lehetséges, meghúzza a jelenségek földrajzi határát. Külön vizsgálja a hangtani, alaktani, mondattani és a szóképzési sajtáságokat. Ezek áttekintése után ismerteti a főbb orosz nyelvjárásokat és a kisebb tájszólási csoportokat. A nyelvjárási sajtáságokat elsősorban az idősebbek nyelvében figyeli. Ugyanis ezek nyelve a legkonzervatívabb. Az ifjúság már nagyrészt iskolát végzett. A középkorúak legtöbbször kolhozfunkcionáriusok; vagy mint a Vörös Hadsereg tagjai, jobban ki vannak téve az irodalmi nyelv hatásának, egyre több nyelvjárási sajtáságot hagynak el nyelvjárásukból.

Nyelvjárási különbségeket találunk a hangsúlyozásban is. Több olyan szó van, amelyben a hangsúly nem ugyanazon a szótagon van az irodalmi nyelvben, mint a nyelvjárási használatban. Pl. a ко́сить 'kaszál', ку́рить 'dohányzik' nyelvjárásokban: кося́ть, курия́ть. Egyéb eltérések: Az irodalmi nyelv hangsúlyos *o*-jával szemben a nyelvjárásokban kétféle *o*-t találunk. Az egyik majdnem ugyanaz, mint az irodalmi, a másik magasabb nyelvallással képzett, orosz jelölése *ó*. Sőt néhol kettőshangzó is van: *yo*. A két palatális mássalhangzó közötti helyzetben lévő hangsúlyos irodalmi *a* elül és magasabban képzett *a*; az északi nyelvjárásban még ennél is előrébb és magasabb nyelvallással képezik ezt a hangot, már *e*-nek hangzik, pl. грес 'грязь' (sár), дед 'дядя' (nagybácsi), петъ 'пять' (öt). Moszkvától délre, Tuly és Voronyezs környékén palatális mássalhangzó után, de gyakran réshang után is és veláris mássalhangzó előtt *o* helyén *e*-t találunk. Pl. бере́за, „berë́за“ (nyírfa), зелёная „зелёный“ (zöld), идет, несет, „идёт“, „несёт“ (megy, visz).

Azokat a nyelvjárásokat, amelyek hangsúlytalan helyzetben megkülönböztetik az *o* és az *a* hangokat, *o*-zóknak, amelyek nem tesznek különbséget közöttük, *a*-zó nyelvjárásoknak nevezzük (ока́нье, ака́нье). Az *o*-zás lényege nem is az, hogy *a* helyett *o*-t ejtünk, hanem az, hogy a hangsúlytalan *o* megvan az *a*-val együtt ugyanabban a szótestben. Nem kell viszont azt hinnünk, hogy minden *o*-zó alak ilyen eredetű. Egyéb fonetikai helyzetben is van *o*. Pl. а: зобыла, 'забыла' (elfeledte), трава, 'травы' (fű) szókban a mély mássalhangzó, illetve a kemény *l* miatt van *o* hang.

O-zó terület az orosz nyelvterület északi része majdnem Moszkváig, *a-zó* a moszkvai és tőle délre, valamint az ukrán is. Van úgynevezett nem disszimilációs és disszimilációs *a-zás*. Az elsőről akkor beszélünk, amikor az *o~a* változás csak az első hangsúlytalan helyzetben van meg. A legtöbb nyelvjárás ilyen. Ha más hangsúlytalan helyzetben is megkülönböztetik az *o-t* az *a-tól*, akkor teljes *o-zó* nyelvjárásról beszélhetünk. Vannak még *jo-zó* (ёканье): б'ода v. б'еда 'nyomor', р'ока v. р'ека 'patak', нос'у v. н'ец'у 'viszek'; *ji-zó* (иканье): н'ис'у 'viszek', бир'у 'veszek' stb.; *ja-zó* (яканье): н'ас'у (няц'у) 'viszek', б'ар'у (бяр'у) 'veszek'; *je-zó* (еканье) stb. nyelvjárások.

Alaktani eltérésekre esetvégződéseket említ meg. Az irodalmi nyelvben: из воды, к вод'е, в вод'е 'vízből, -hez, -ben' van, vagyis azonos a részeshatározó és az előljárás eset végződése, de eltérő a birtokos eseté. Egyes nyelvjárásokban mindhárom eset végződése azonos, néhol a birtokos eset, másutt a részeshatározó eset végződését használják mind a három esetben, pl. из воды, к вод'ы, в вод'ы; из вод'е, к вод'е, в вод'е. Az utóbbi alak északon és nyugaton van meg (Finn-Karéliában és Novgorodban). Eltéréseket mutatnak a nyelvjárások a többesszám birtokos esetében; ebben bizonyos ingadozás van, mint tudjuk, valamennyi szláv nyelvben. Igeragozási különbségre láttuk már a jelen idő egyes-szám és többes 3. személy ragját, amely sok helyen lágy *-t*, pl. он ид'от', они ид'ут'; он сид'ит', они сид'ят' 'megy-mennek, ül-ülnek'.

A szintaktikai sajátságokra rátérve megemlíti, hogy ebből a tekintetből foglalkoztak legkevesebbet a nyelvjárásokkal. A mondattani sajátságok nincsenek külön területhez kötve, leginkább régi irodalmi nyelvhasználat maradványai. Eltérést tapasztalunk pl. az egyeztetésben. Gyűjtőfőnév után többesszámú igealakot használnak, pl. Народ все собирались. Бригада работают' на так'у. 'Mindenki elment; az egész csoport elment'. 'A brigád a szerűn dolgozik'. Sok ilyen sajátságot találunk a nyelvmélekekben és Puskin nyelvében. Különbségek vannak a vonatkok és az előljárók használatában. Gyakori a személytelenül használt szenvedő igealak (múltidejű melléknévi igenév), pl. У волков тут идено. 'Тут шли волки'. 'Itt mentek el a farkasok'. У трактора тут проехано. 'Тут проехал трактор'. 'Itt ment el a traktor'.

Még kevesebb az eredmény a szókészleti kutatásokban, bár szótárak jelentek meg. Egyik legfeltűnőbb jelenség, hogy a nyelvjárásokban sok szó van a családi kapcsolatok, a rokonsági fokozatok megjelölésére. Pl. невестка 'ágyú v. 'meny'. сноха 'meny', шурин 'brat ženy' (sógor). Gazdag terminológiája van az olyan tárgynak, használati eszköznek, amelyeknek korábban nagyobb gazdasági jelentősége volt. Pl. сосун 'szorós csikó', стригун (стригач, строгун) 'két és féléves csikó', боронка (борноволок) 'negyedik évében lévő ló'.

Megemlíti viszont azt a tényt is, hogy ma már nincs táj, ahol ne ismernék a legújabb szavakat, mint: *трактор, kolhoz, brigád* stb.

A nyelvjárások szókincsében általában megmaradtak az ősi alakok és az eredeti jelentések. Az óegyházi nyelv hatása ugyanis kevésbé érte a nyelvjárásokat. Egyes nyelvjárásai szavak elterjedésének határait meg is lehet húzni. Ilyenek a helyi viszonyokra, a természeti adottságokra, területi sajátságokra vonatkozó szavak. Északon és északnyugaton sok a tó és a folyó, az erdő és a mocsár. Szókincsük gazdagabb az ezekre vonatkozó szavakban. Pl. a лахта 'zалив' (öböl), с'алма 'пролив' (tengerszoros), л'уда 'víz alatt lévő kő, vízből kiálló kő' csak itt használatosak. Viszont déli nyelvjárásai szó pl. a: верх, вершина 'овар' (szakadék), низ 'fenék', 'gödör'. Állatnevekben is vannak ilyen megkülönböztetések. А конь 'ló' északon, а лошадь (ua.) délen van inkább elterjedve. А волк 'farkas' legtöbb helyen ismert szó, délen használatos azonban a бир'юк szó is. А пахат' 'szánt' irodalmi és déli nyelvjárásai szó, északon helyette az орат'ь-от

használják. Északon és az irodalomban *боронить* 'boronál' van meg, délen ez *корозить*. Hasonló eltérés mutatkozik egynéhány végződésben is.

Évszázadok folyamán idegen nyelvi hatások is érték a nyelvjárásokat. Az északi nyelvjárásban találunk finnugor eredetű szavakat, amelyek a helyi viszonyokra, földrajzi alakulatokra vonatkoznak. Pl. *салма* 'пролив' finn *salmi*, *лахта* 'залив' f. *lahti*¹ *луда* 'скала' f. *luoto* (szirt, kő), *мянга* 'сосна, сосновый лес' f. *mänty* (fenyő, fenyőerdő).

A déli nyelvjárásba török nyelvekből kerültek át szavak, pl. a *лошадь* 'ló', a *бирюк* 'farkas, anyafarkas' stb.

3. Az orosz nyelv fő nyelvjárásai és tájszóláscsoportjai (103—19). Előrebocsátja, hogy a tárgyalt felosztás még a forradalom előtti időből való. Ezt a felosztást kívánatos volna napjainknak megfelelően alaposan átdolgozni. A legújabb nyelvjárési kutatások azt mutatják, hogy annak idején a nyelvjárások felosztásának alapjául nem a legfontosabb, nem a legjellemzőbb nyelvjárési sajátosságokat vették. Míg azonban el nem készül a nyelvatlasz, nem lehet az új felosztást elvégezni.

KUZYECOV néhány közös sajátosság alapján megkülönböztet két nyelvjárást és ezen belül több tájszóláscsoportot. Osztályozását hangtani különbségekre építi, csak kisebb mértékben alaktaniakra is.

Az orosz nyelvnek két fő nyelvjárása van: az északi és a déli. A kettőt egymástól keskeny átmeneti sáv választja el. Az elsőt északorosz vagy észak nagyorosz, a másodikat délorosz vagy dél-nagyorosz nyelvjárásnak nevezzük. A köztük lévő a közép-nagyorosz nyelvjárás. A dél-nagyorosz és a közép-nagyorosz átmenet a fehérorsz nyelvbe. Sok fehérorsz nyelvi sajátága van.

Az észak-nagyorosz nyelvjáráshoz tartoznak a Szovjetunió európai részének északi és keleti területei. Áthúzódik az Ural mögé és továbbhalad Szibériába. Szibéria őslakói ugyanis északi bevándoroltak. Az itt található déli nyelvjárési sajátosságok később terjedtek itt el. Három közös sajátosság köti össze e nyelvjárás területet: két hangtani és egy alaktani. Jellemzi az *o*-zás (*окаибе*) vagyis az *o* és az *a* megkülönböztetése hangsúlytalan helyzetben; megvan benne a *g* (zárhang) és a jelenidő egyesszám 3. személyben a kemény *-t* személyrag. Egyéb megkülönböztető vonásai: *a-e* változás palatális lágy mássalhangzó közötti helyzetben, *c-zés* (*цокаибе*) és *л-γ* változás mássalhangzóra végződő szótag előtt és szó végén. Ezen belül megint öt tájnyelvcsoport van. Ezek a következők:

- a) a tenger melléki v. északi (a Fehér-tenger partvidéke),
- b) az olonyeci (Finn-Karélia),
- c) nyugati vagy novgorodi (Leningrád, Novgorod vidéke),
- d) a keleti vagy vologdai—kirovi (az Ural mögött, Szibéria, Ivanov-Kozmodemjanszk),
- e) a vladimiri-volgamelléki (Alsó-Volga).

A dél-nagyorosz nyelvjárások. Déli határuk messze elhúzódik az északi Kaukázusra. Három fő sajátosság köti össze őket: két hangtani és egy alaktani. Sajátágai: az *a*-zás hangsúlytalan helyzetben, a *g* megléte (zárhang), a lágy *-t* az egyes- és többesszám harmadik személyragjában. Egyéb vonásai: lágy mássalhangzó után minden tájszólásban *ja*-zás van. Ennek különböző esetei szerint megkülönböztetnek:

- a) déli vagy orlovi,
- b) északnyugati vagy tulyi,
- c) nyugati vagy rjazani tájnyelvet.

A középorosz tájszólás egy keskeny sáv, amely északnyugatról délkeletre húzódik. Nincs az egész területnek közös nyelvjárési sajátága. Egyesekkel az

¹ Kuznyecovnál: lahti. Valószínűleg nyomdahiba.

északihoz, másokkal a dél-nagyorosz nyelvjárásokhoz kapcsolódik. Legjellemzőbb rá az *a*-zás és a *g* megléte. A kolomeai, rjazáni és a Gorkij-körzetben *je*-zést találunk, *ji*-zés van a moszkvaiban, *ja*-zás jellemző több tartományra. Röviden érinti még a nagyorosz, fehérorosz és nagyorosz-ukrán keveréknyelvjárásokat is.

4. Az orosz nyelvjárások az Októberi Szocialista Forradalom után (120—4). A falvak nyelve archaikusabb, mint a városoké. A városokban csak egyes rétegek képviselik erősebben a nyelvjárási sajátosságokat. Már a forradalom előtt is látszott az irodalmi nyelv hatása a falu nyelvében; hatott a városokon keresztül. Különösen észrevehető volt ez azokban a községekben, amelyek jobban össze voltak kötve a városokkal az ottani ipar miatt. Ezzel kell magyaráznunk a *ja*-zás kiszorítását a moszkvai *ji*-zéssel. Ahol gyorsabban fejlődött az ipar, pl. az északi tartományokban, ott gyorsabban terjedt a *ji*-zés is. Erősen hatott a polgárság is szókincsével. A forradalom után a kiegyenlítődési folyamat meggyorsult. A falut kiemelték a nyomorból, gazdaságilag megerősödött, a háború előtti ötéves tervek, a kolhozrendszer fejlődése, a kulákság felszámolása, a munkamegosztás és az új állások lehetővé tették a falu kulturális forradalmasítását. A párt és a kormány állandóan szem előtt tartotta ezt a kérdést. Lenin elvtárs a XIII. pártkongresszuson is hangsúlyozta, hogy a további haladás a szocializmus felé csak a falu kulturális felemelkedésével lehetséges. Hasonlóképpen nyilatkozott Sztálin elvtárs a XVIII. kongresszuson. Útmutatásait eredményesen meg is valósították. Hatalmas arányokban fejlődik a falu. Az iskolai hálózat kiterjesztése, a tankötelezettség bevezetése, az újság, a mozi, a rádió, a politikai felvilágosító tömegmunka mind eszköz arra, hogy emelje a falu kulturális színvonalát és megszüntesse a város és a falu közti különbségeket. A hadsereg is kivette ebből a részét. Sok falusi bekerült a tisztikarba. A többéves katonai szolgálat is ebben az irányban hatott. Mindez nagy változásokat eredményezett a nyelvben. Az irodalmi nyelv hatása legszembetűnőbb a szókészletben. Állandóan bővül a falu szókincse, átveszi az új szavakat, igaz, néha romlott változatban (népetimológiával), pl. трактор v. трахтур 'traktor', антанабиль 'autóbusz', зарнизоваться 'szervezkedik', сехпетарь 'titkár'. Megfigyelhető, hogy az irodalmi nyelvből átvett ragozhatatlan szavakat gyakran ragozzák, pl. бюро-бюра-бюпý 'hivatal', кино-кина кинý 'mozi'. Legtöbbször azonban az irodalmilag-helyesírási helyes alakokat veszik át. Meg kell jegyezni, hogy a kiegyenlítődés nem egyoldalú. Az irodalmi nyelv is merít a nyelvjárásokból.

Az irodalmi helyesírás háttérbe szorítja a *c*-zést és az *o*-zást. Oka az, hogy a helyesírásban van külön *c* és *cs*, *o* és *a*.

5. A nyelvjárások vizsgálati módszerei (125—31). A nyelvjáráskutatás előtt különböző feladatok állhatnak. Választhatja egy nyelvjárás általános leírását. Vizsgálhatja sajátosságainak elterjedési határait. E két feladat megoldása szorosan összefügg. Valamelyik nyelvjárás ismerete nélkül nem oldhatjuk meg második feladatunkat. Ez elsősorban szükségessé teszi a fonetikai ismereteket. Ezek birtokában különböző alkalmakkor nyelvjárási szöveget kell lejegyezni. A lejegyzésben még vannak nehézségek. A gyűjtő választja meg a módszert és a jelölés módját. (Pl. нясу-н'асу, люди-л'уди 'hordok', 'emberek'. Vagy az *a*-zó nyelvjárás-területen egyszerűen вода 'víz' a szó fonetikus írásmódja.

De lehet például feladat az is, hogy megvilágítjuk egy nyelvjárás kialakulásának történelmi hátterét vagy fejlődésének ütemét (dinamikáját). Fontos a személy megválasztása, továbbá a nemi és a nemzedéki különbségek tekintetbe vétele. Meg kell figyelni a kolhozlakosság haladó rétegeinek nyelvét is. Föl lehet jegyezni szájhagyományokat: dalt, mesét. De ezeket a mindennapi beszédétől külön kell vizsgálnunk. Több lehet bennük az archaizmus, de kevésbé tiszták nyelvjárási szempontból. Pl. a mai csasztuskák igen közel vannak a mai irodalmi

nyelvhez. A nyelvjáráskutatásban eddig két szempontot követtek. Vagy összehasonlították a nyelvjárást az irodalmi nyelvvel, vagy történelmi szempontból vizsgálták, és egybevetették a nyelvjárási sajátosságokat az ó-orosz nyelvvel. Egyik sem kielégítő. Az első azért nem, mert csak az eltéréseket keresi és nem vizsgálja a maga egészében a nyelvjárást mint egységet. Így igen sok értékes tény figyelmen kívül marad. A másik szempont pedig csak azt kíséri figyelemmel, mi élő, ható tényező a nyelvjárásban, mennyi benne a régiség. A mai álláspont az, hogy a nyelvjárást mint nyelvi egységet kell vizsgálnunk, a mai nyelvi állapotot kell néznünk. Ez a szempont nem zárja ki az összevetést sem a régivel, sem az irodalmi nyelvvel. Így azonban csak akkor járhatunk el, ha már megismertük az illető nyelvjárást. A második kérdés megoldása a nyelvföldrajz feladata. Eredményeinket térképezzük, nyelvatlaszban foglaljuk össze. Legfontosabb itt, hogy megrajzoljuk pl. a *c*-zés, az *o*-zás határait, meghúzzuk izoglosszáit. Legjobb az egymással szembenálló sajátosságok határait megvonni, pl. az *o*-zás és az *a*-zás vonalát. Erre már történtek kísérletek. 1915-ben az Akadémia mellett működő Moszkvai Nyelvjáráskutató Bizottság elkészítette az orosz nyelvjárási térképét, az orosz, ukrán és a fehér-orosz nyelv nyelvjárásaira való tekintettel. Jelentős munka volt ez a maga korában. Ma már elavult. Ezen kívül elkészült még egy-néhány tartomány tájszólásainak és egyes nyelvi jelenségek térképe is. Napjainkban készül a Szovjet Tudományos Akadémia vezetésével az orosz nyelvjárási atlasza. A munkában részt vesznek egyetemek, főiskolák és tanítóképzők. Ez a nyelvatlasz más elveken épül fel, mint a hasonló nyugatiak. Az utóbbiak részletesek ugyan, de rendszertelenek. Különböző nyelvi jelenségek kereszteződnek a térképen. A szovjet nyelvatlaszban nem elszigetelt sajátosságokat térképeznek, hanem olyan meghatározott sajátosságokat, amelyek alapján szembe-tesznek az eltérések, és amelyek alapján el lehet határolni a nyelv egyes területeit. Hogy pl. megállapítsák a lágy mássalhangzó közötti helyén lévő *i* (*и*) izoglosszáját, készül egy általános térkép, amely feltünteti ezt a változást a legkülönbözőbb alakokban és helyzetekben, aztán készül egy másik, amelyik ugyanezt a jelenséget csak meghatározott szavakban, azokban, amelyekben területileg jelentős mértékben el vannak terjedve. Ugyanígy térképezik általános és részleges (kiegészítő) térképen az *a-e* változást lágy mássalhangzó előtt.

Az első ilyen módszerű nyelvjárási atlasz 1945-ben jelent meg a Seliger-tó környékéről. A munka nem megfelelő. Követi a nyugatiakat és nem tudott szabadulni Marr hatása alól. Nem választja el a hangtani és a szóképzési nyelvjárási sajátosságokat, lényegtelen sajátosságokat választ ki, technikai megoldása elhibázott, a térképek kitöltése hiányos.

Hamarosan elkészül AVANYESZOV vezetésével Moszkva környéke tájszólásának nyelvatlasza. A nyelvatlasz munkáinak egységes menetét a közösen kidolgozott tervezet, kérdőív biztosítja. Kb. 900 kérdés van benne.

6. A könyv végén apróbb nyelvjárási szöveggyűjtemények: mesék, verses elbeszélések, népdalok és rövid köznapi beszédek vannak (132—9), valamint egy, a nyelvjárási határokat feltüntető színes térkép.

KUZNYECOV könyvének felépítésében követi a hagyományos orosz és szovjet szakirodalmi beosztást. Nagy érdeme, hogy az anyagot áttekinthetően, pontokba csoportosítva tagolja. Egyszerűen, közérthetően, világosan és tárgyilagosan ír. A szakterminológia használatában következetes. Csak könyve vége felé használja a *говор, диалект* szavakat *наличие* értelemben. Kritikus szemmel nézi az eddigi eredményeket. Tárgyilagosan és nagy felelősségérzéssel állapítja meg, mely nyelvjáráskutató területet hanyagoltak el eddig (mondattani kérdések, a nyelvjárásterületek felosztása, a szóképzés vizsgálata, az izoglosszák stb.). Az elavult véleményekkel és elméletekkel szemben meggyőzően tárja az olvasó elé az új felfogásokat és tudományos eredményeket. Kerüli a szokásos és fölös-

leges hosszú idézeteket. Csak annyit idéz Marx, Engels, Lenin és Sztálin műveiből, amennyi okvetlenül szükséges. Nem teng túl a társadalmi-politikai leírás sem. Nem vész el az apróságok magyarázatában. A lényeget, a valóságot találjuk könyvében. A nyelvjárási jelenségeket példák alapján magyarázza. Hasznos és jó kézikönyv külföldi érdeklődők számára is.

Néhány nyelvjárási sajtóság bemutatására azonban több adat kellett volna. Legtöbbször csak utal a könyvben már említett példára. Nagy hiba, hogy nem tünteti fel az adatok helyét. Beéri az ilyen semmitmondó megjelöléssel: „valamelyik nyelvjárásban, valahol, néhány tájszólásban“ stb. Kár, hogy amikor az egyes nyelvjárásokat tárgyalja, nem körvonalazza területi határukat — legalább nagyobb városok, közelebb eső folyók vagy hegyvonulatok szerint. Igaz, valamennyire pótolja ezt a könyv végén lévő térkép. Helyenként jó lett volna kisebb nyelvtörténeti magyarázat. A könyvben található nyelvjárási szövegek nem tükrözik hűen az illető nyelvjárást, van közöttük átírt szöveg is. Általában több szemelvény kívánkoznék az elméleti fejtegetések alátámasztására.

DEME (NyIK. III, 432—5) a főbb elvi szempontokat ismerteti AVANYESZOV részletkérdésekbe és apróságokba menő bírálatából. Mi csak helyeselhetjük álláspontját, amikor Avanyeszov: „Avagy a dialektológiának nem egyforma tárgya-e a területi nyelvjárás és az „osztály“ nyelvjárás?“ kérdésére ez a válasza: „—mi nem feltétlenül felelnék határozott igennel“. Szerintem AVANYESZOV akkor tehetett volna oly sok észrevételt és kifogást, ha Kuznyecov nem a t a n k ö n y v e t írt volna a nyelvjárásokról (középiskolásoknak!), hanem teljesen tudományos célokat szolgáló szakkönyvet. A főként kifogásolt kérdések, mint a törzsszövetségi utáni korszak, a néppé válás időszaka, a keleti és többi szlávok rokonsági foka, a köznyelv és az irodalmi nyelv — nincs még a mai napig úgy tisztázva, hogy azokat tényekként állíthassuk középiskolás tanulóink elé. Az o-zást (okanje) megmagyarázza ő egészen világosan könyve 28. lapján a 12. § 1. pontjában, valamint a 39. lap 28. §-ban is.

KOVÁCS ISTVÁN